

EGY SZÉLMALOM KAPCSÁN

HARKAI IMRE

Egy környezetben, ahol társadalmilag verifikált a műemlékvédelem, mindig lehetséges az érdekegyeztetés. Kezdvé a községtől, amelynek e kiemelt társadalmi tevékenységekre külön anyagi alapot kell létesítenie. Ilyen tevékenység a városrendezés és a műemlékvédelem is. Nem mellékes, hogy a művelődési érdekközösségek évi programjaiban is helyet kell találni a műemlékvédelem pénzelésének. A helyi közösségek szintén sokat tehetnének, kihasználva törvény adta jogait. Tehetősebb munkaszervezeteink is törvényileg felruházhatók műemlékvédelmi tevékenységgel. S nem említettük a legilletékesebbeket: a tartományi és a körzeti műemlékvédelmi intézeteket, amelyeknek első számú feladataik közé tartozna a népi műemlékek védelme. Ennyi lehetőség és társadalmi szubjektum mellett a megvédésre váró épületek közül nem egy agonizál: sem jogi, sem műszaki védelmükről nem gondoskodnak időben és kellőképpen.

Miért írom mindezt?

Azzal a szándékkal, hogy a topolyai szélmalom regényes történetéről szólva érzékeltessem: nem csupán egy épület problémájáról van szó: több száz népi műemlék küzd a fennmaradásért, majd veszik el a túlzásba vitt rombolás áldozataként, az oda nem figyelés, a meg nem értes az érdektelenség hínárjában.

Az említett szélmalom esetében nagyszerűen választhatjuk mindēzt. A topolyai szélmalmokról először egy 1859-es néprajzi-történelmi jellegű leírásban olvashatunk. A tárgyalt, egyébként utolsó topolyai szélmalom építésének idejét azonban nem tudjuk pontosan meghatározni. A malomban talált legrégebbi bejegyzés (rossz olvasattal) az 1869. december 14-ei dátumot viseli. Azt viszont tudjuk, hogy az 1878-ban készített birtokrészleti vázlat térképén a malmot bejelölték. A századfordulón a malom tulajdonosa Mezei István. A malom 1929-ig Süli Albert tulajdonában volt, tőle Szabó József vette meg, és 1929—1933-ig őrlött benne. A következő tulajdonos, igaz, csak fél évig, id. Purucki József volt. Tőle vette meg a malmot utolsó molnára, Győri Dömötör, aki három évtizeden át, 1963-ig, a malom leállításáig viselte gondját.

A szélmalom első rajongói közé tartoztak az 1953-ban megalapított Topolyai Művésztelep alkotói, akik éveken keresztül fogalmazták újra a repülő vitorlákat. A költők versekben énekeltek meg, vajdasági motívumként jelentették meg írásaikban az írók. Mint az utolsó szélmalom egyike, mindig hálás „riportalanya” volt az újságíróknak.

A malom 1963-ban állt le. Idős molnára kifáradt a széllel való viaskodásban. Kevés volt az örölnivaló, és nagy az adó. Egymás után jelentek meg a figyelmeztetők, de a papírnál többre nem tellett. E sorok írójától a topolyai tervezőiroda az egyetemi ösztöndíj ellenében nyári szünidei gyakorlati munkát követelt. Az év közbeni állandó rajzolás és épülettervezés után nem nagy lelkesedéssel néztem szét a kisváros tervezőirodájában. Javaslatomat, hogy fényképekkel, felmérési rajzokkal dokumentáljuk az eltűnő városrészeket, az egyik volt középiskolai tanárom pártfogásával sikerült elfogadtatnom. 1971-ben és 1972-ben a munka közel 5000 fényképet és sok száz felmérési rajzot eredményezett a városnak. Így jutottunk el a szélmalomhoz is. Elkészítettük alaprajzát és fénykép-dokumentációját.

A városka akkor még nem tudott mit kezdeni ép, őrlésre alkalmas szélmalmával. Egy alkalommal úgy tűnt, hogy a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet megoldást talál az addig még védelem alatt sem álló műemlékre is. Elterjedt ugyanis a hír, hogy a szélmalmot áttelepítik egy másik városba, hiszen Topolya éveken keresztül nem gondoskodott róla. A zsindeletet kezdte rongálni a szél. A városatyák más problémákkal voltak elfoglalva, és megoldást láttak a szélmalom elvesztésében. Ez 1975-ben történt.

S ekkor a városban megjelenő hetilap egy agilis szerkesztője bevezetőt írt a szélmalom általam megírt történetéhez. A négy héten át közölt emlékeztető mintha megmozgatta volna az embereket, s naiv felháborodásom eredménnyel járt. A Műemlékvédelmi Intézet szakemberei elálltak a műemlék átvitelétől, a következő évben, 1976-ban pedig a községi képviselőtestület javaslatára a Lakásgazdálkodási Ünigazgatási Érdekközösség megvette a szélmalmot. Községi tulajdonba került így a szélmalom, de nem községi gondozás alá is. Feltörték ajtáját, és berendezték lakásnak; az elmozdítható részeket felaprították tüzeléshez, a gondosan ládába rakott szerszámokat elkótyavetyélték.

Az 1982-ben intézményesedett topolyai műemlékvédelem, a friss erők olyan programokkal álltak elő, amelyeknek szellemében megszűnt a kapkodó rombolás, és tudatos tervek készültek a régi városrag megőrzésére. Ugyanakkor listák készültek a műemlékek számbavételére is. A főutcán tízesével restaurálták a régi épületeket, 1984-ben tájháznak megfelelő épületet vett a község, a kovácsműhely 1986-ban került a városrendezési osztály felügyelete alá. Még ugyanebben az évben mindkét épület megnyitotta kapuit a látogatók előtt.

A szélmalmot 1982-ben még az összedőlés veszélye fenyegette, de miután felelevenítettük az 1976-os községi képviselőtestületi határozatot,

amely megnevezte a patronálót is, a Žitokombinát munkaszervezete, lelkes munkacsoport alakult, és a városrendezési osztállyal karöltve megindult a tervezés és az új helyszín kijelölése. A helyszín a nemzetközi út melletti víztároló közelében levő domb lett.

A szélmalmot 1983-ban romboltuk le. Őrlőberendezése a Žitokombinát udvarában vészelte át a telet, de már 1984-ben megindult a szélmalomnak a topolyai tó melletti építése, s a következő évben az őrlőszerkezetek is a helyükre kerültek. A vitorlákat kisebb pénzelési problémák miatt csak 1986-ban raktuk fel a szeleskerék tengelyére, 1987. június 6-án pedig megtörtént az első próbaörlés is.

A TOPOLYAI SZÉLMALOM

Adataink szerint 1885-ben Bánátban és Bácskában közel 280 szélmalom működött. A topográfiai térképek tanúsága szerint még 1950-ben is mintegy 60 szélmalom volt. Sőt még ma is egy-egy áll Csúrogon, Topolyán, Karadordevón, Gunarason, Melencén, Völgyparton, Szabadkán és Oromon.

Az 1750-ben letelepült topolyaiak mostoha életkörülményeire utal az az 1764-ben a vármegyéhez intézett levél, miszerint: „Egy szóval se hozand semi Beneficiumunk nincsen: sem Fánk, sem Malmunk, sem vízünk, sem nádunk mindenektől messzire vagyunk.” Ugyanebből a levélből származik a malmokra vonatkozó adat is, miszerint: „Malomba is ha megyünk, majd egy Hétiig való Utazásunk esik.” Egy évre rá 1765-ben felépül az első szárazmalom, sőt egy topolyai Bálint nevű molnár a „bajszai malmon dolgozik”.

Habár a települést kezdettől fogva egy mocsár szelte keresztül, vízimalom létezéséről nincs adatunk. Ezt támasztja alá egy 1786-beli szerződés, amelynek értelmében a plébánosi rész őrlését folyami vízimalomban végzik, és annak oda- és visszashállítását a lakosok magukra vállalják. Ugyanebben a szerződésben megjegyzik, hogy 1780-tól ezt a plébánosi részt a helység szárazmalmaiban őrlték. Tehették is, mivel az 1790-ben készített Urbáriumban ez áll: „Jelenleg itt 14 lóval működtetett szárazmalom van, amely a jobbágyok tulajdonát képezi.”

1813-ban a kivetett hadiadó lajstromán Topolyán 17 szárazmalom szerepel, szélmalomról még nem tesznek említést.

Habár az 1859-es néprajzi-történelmi jellegű leírás is megállapítja, hogy a víz nem rendelkezik akkora erővel, hogy vízimalmot hajthatna, egy per iratai arra utalnak, hogy Topolyának mégis volt egy vízimalma, melyet mezővárost átszelő mocsár kenderáztató céljából való lezárása miatt elrontottak, mivel vízikereke vízhiány miatt leállt.

1817-ben Sütő József épít vízimalmot Topolyához közeli bajszai határ részében. Erre utal a topolyai urasággal kötött szerződés egyik pontja is: „Fogadom azt is, hogy a malom tsak annyi vizet fogok tartani,

A régi...

...és a felújított szélmalom

A molnár szobája

mérték szerint, hogy azon Víz megfogásával Topolyán Határban Földekben, Rétegekben kárt ne tegyék, másutt minden Kárt kötelezek megfizetni.”

Egy 1827-ből való összeírás 8. pontja a Sütő József vízimalma melletti töltésről s a rajta levő hídról tesz említést. 1833-ban lecsapolási munkálatokat végeztek Topolyán. A vizet többek között a malom melletti kenderáztató végett is lecsapolták, így a vízimalom nem tudott tovább működni, és 1834-ben elrombolták.

A topolyai szélmalmokról az 1859-es néprajzi-történelmi jellegű leírás tesz első ízben említést. Az 1878-ban készített birtokrészleti vázlat térképén négy szélmalmot találunk Topolya peremén. Ezek a zsidó temető közelében, a szőlősori egykori temető mellett, a mai Boris Kidrič utca végén és a régi Vásárállás magas dombján helyezkedtek el. 1920-ban már csak a vásártér feletti dombon található szélmalom. A városban akkor már (1869-től) gőzmalmok működnek. A gőzmalmok megjelenése háttérbe szorította a száraz- és szélmalmokat. Utolsót, a vásártéri szélmalmot 1984–85-ben telepítették át a víztároló partjára, és megszervezték védelmét.

A szélmalomban búzát és kukoricát őröltek. A vámot terményben fizették, amely 1963-ig, a malom leálltáig 8%-ot tett ki. A molnár tudása apáról fiúra szállt. Voltak híres molnárcsaládok. Ilyen a topolyai malom utolsó tulajdonosának, Győri Dömötörnek a családja is. Itt az apa, a nagybátya, de még a dédöregapa is molnár volt.

A topolyai szélmalom a jellegzetes vajdasági szélmalmok családjába tartozik: tornyos, felülhajtós, változtatható vitorlafelületű, lécezett vitorlájú, két kőpáros szélmalom. A szélmalmokban végzett munkafolyamat szükségszerűen szintekre tagolta a malmot. A topolyai malom négy-szintes. Az első szint a lisztespad. Itt történik a gabona vízzel való permetezése, innen irányítja a molnár a malomkövek közötti távolságot, és ide jut vissza a technológiai folyamat végterméke: a liszt és a dara. A malom földszintjének egy részét lakható szoba foglalja el. Itt lakott a molnár a családjával. A helyiség alkalmas volt főzésre, mert a füst a vastag falban a harmadik szintig emelkedett, ahol egy nyíláson a tető alá ömlött, innen pedig elfújta a szél. A lakószoba bútorozása az 1930-as évek elrendezését tükrözi.

A második szinten a garat helyezkedik el a kéregben levő malomkövekkel. Emiatt nevezik ezt a szintet kőpadnak. Ebben a malomban két kőpár őrölt. Itt van a felöntő- és a rázógarat, amelyeken keresztül a gabona a kövek közé kerül. A kéreg oldalán, a kihagyott nyíláson a dara a csatornába folyik, innen pedig a földszinten elhelyezkedő lisztesládákba. A megkopott köveket kőkiemelő szerkezettel emelik ki, és kővágó kalapáccsokkal csatornákat vésnek beléjük. Az itt található régi tulipános ládában egykor lisztet tároltak. A garatba kerülő terményt egy régi űrmértékkel, vékával öntötték fel.

A következő szinten csak energiaátviteli szerkezetek vannak. A har-

madik szintet az itt található sebeskerék révén sebeskerépkadnak nevezik. Itt vannak az orsók, amelyek a köveket forgatják. A 3 méter átmérőjű sebeskerék elősegíti a mellette levő orsók gyors forgását. Míg a vitorlák méltóságteljesen egyet fordulnak tengelyük körül, a köveket pergető orsó tengelyének fordulatszáma ennek a sebességfokozó áttételnek a segítségével hétszeresre növekszik.

A tető alatti negyedik szintet nagykerépkadnak nevezik. Itt található a forgássíkot megváltoztató nagykerék és a nagydob. Ezen a szinten helyezkedik el a nagykereket övező fogókerék és rúdja, vagyis a malom leállítására szolgáló szerkezet. A falon csúszók vannak, amelyek segítségével a ráhátra erősített, zsindellyel fedett tetőszerkezet a kívánt vitorlaállásnak megfelelően fordulhat.

A csúszóróma külső elmozdítására szolgálnak a tetőből horizontálisan kiálló, ún. mittli-gerendák, az azokat összekötő szárnyafák és középszár, mely szerkezetet együttesen fordítórúdnak nevezük. A tető fordítását a fordítókocsi végzi. A fordítókocsi hengerére felcsavarodó lánc maga felé húzza a fordítórudat, így a vitorlák a legtöbb energiát biztosító széljárás felé fordíthatók.

A vitorlatengely nyílásaiba akácfából készült kiskeresztág, majd hosszabb fenyőfából készült nagykeresztág kerül. Erre kapcsolják csavaros szorítópántokkal a lécezett felületű vitorlákat a vitorlaszárral. A vitorlaszár mellett vetődeszkasor található, amely szélfelvételre alkalmas. Nagyön erős szél esetén a léchálós szárnyakra feszülő sárgavásznat összecsavarják, és csak a vetődeszkával működtetik a szélmalmot.

Az újjáépített topolyai szélmalom ma egyszerre turisztikai attrakció és ipartörténeti emlék.